

ІСТОРІЯ АГРАРНОЇ НАУКИ

УДК 631.1 : (930) “1917/1929”

М.В. ПРИСЯЖНЮК, кандидат технічних наук

Міністерство аграрної політики та продовольства України

ІСТОРІЯ НАРКОМАТУ ЗЕМЛЕРОБСТВА УКРАЇНИ: ТЯГАР ПЕРШИХ ПОСТУПІВ (1917–1929)

Матеріал являє собою історичну розвідку практичних дій урядової структури – Наркомату землеробства України – з різними, навіть протилежними поглядами українських чиновників на земельну проблему й результати земельної реформи краю в проблематичну добу 1917–1929 рр.

***Ключові слова:** Україна, сільське господарство, Наркомат землеробства України, земельні питання, земельна реформа, Українська Центральна Рада, Українська Народна Республіка*

Постановка проблеми. Історія нинішнього Міністерства аграрної політики та продовольства України складалася таким чином, що Українська Центральна Рада сформувала названу конструкцію *вперше* – як урядову структуру – в червні 1917 р. Варто простежити перші кроки діяльності міністерської структури. Тим паче, що поступи Наркомату були складними, а подекуди й проблематичними. Однак керівництво в більшості випадків, якщо не включалися політичні чинники, кожного разу знаходило вихід із негативу. Перед історією стоїть питання: знайти принагідну оцінку кращого із набутого досвіду в умовах сьогоденної реформації галузі взагалі та наукового забезпечення зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія науково-організаційного поступу вітчизняного сільського господар-

© М.В. Присяжнюк, 2011

Картоплярство. 2011. Вип. 40

ства чи не найперше системно досліджується в наукових публікаціях Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України за часів державності. Втім, власне, практика роботи Наркомату землеробства України залишається недостатньо комплексно вивченою.

Мета та завдання дослідження. Дана публікація являє собою історичну розвідку практичних дій урядницької структури — Наркомзему України — з різними, навіть протилежними, поглядами українських чиновників на земельну проблему.

Виклад основного матеріалу. Утворення незалежної держави з назвою уперше незалежна Україна викликало величезні зрушення у суспільній психології. Поглиблений інтерес громадянства до минулого країни передбачає, окрім іншого, критичне осмислення історії українського селянства з аграрним сектором держави, неупереджене з'ясування шляхів розвитку сільського господарства, яке за радянських часів певною мірою замовчувалося або подавалося в книгах чи публікаціях, що рідко використовувалися або мали штамп «не рекомендовано».

Вулканічні явища революційних перетворень на українських теренах 1917 р., не зважаючи на першорядну ініціативу їхнього започаткування, відзначилися як подія значущого масштабу. Так вони відображені у величезній кількості архівних документів, публікаціях тогочасної преси, мемуарах тощо. Характерною рисою української течії 1917–1920 рр. було поєднання національного та соціального аспектів. До початку зазначених революційних процесів українці були переважно селянським людом. Молода українська політична еліта — інтелігенція залишалася тісно пов'язаною з селянством, її національна свідомість проростала з української селянської стихії, а розв'язання селянських соціальних проблем становило вагомий частину світоглядної національної свідомості.

Україна як державна цілісність на рубежі XIX–XX ст. взагалі не існувала, перебуваючи об'єктом політики сильніших держав-сусідів, доречно вважав академік НАН України І.Ф. Курас [1]. На таких підставах, якщо вести мову про реформи сільськогосподарського сектору України до 1917 р., варто

правильніше говорити про українські терени. Змушує до цього гірка історична дійсність відносно долі нашої України як держави. Трагізм краю був найхарактернішою рисою незадовільного державотворення. Пошматована до того українська територія перебувала у складі побічних для неї європейських імперій. Їхні владні установи вершили аграрні реформування за вигідними державними векторами й ставили перед сільським господарством принагідні завдання. Державотворче оновлення України наблизилося навесні 1917 р., надавши краю можливість розбудовувати власну аграрну політику [2].

Суспільство будь-якої країни й України без винятку не може нормально існувати без дійової виконавчої влади. Народжена навесні 1917 р. Українська Центральна Рада по суті виконувала функції тимчасового українського парламенту. Створення Генерального секретаріату як форми українського уряду почалося у червні 1917 р., одразу після оголошення I Універсалу. Уряд мав завідувати найголовнішими українськими справами, до яких беззмінно відносили земельні питання, та виконувати постанови УЦР, які їх торкалися [3].

Перший Секретаріат по земельних справах, яким керував *перший* український міністр землеробства Б.М. Мартос, розробляв проект земельного закону для розгляду на Установчих зборах [4]. Втім занадто складним для Секретаріату земельних справ, який з початку 1918 р. перейменували у Міністерство землеробства України, було вирішення саме земельного закону. УЦР наполягала на безоплатній передачі землі до рук трудових мас. Але Українська Держава (квітень – листопад 1918 р.) мала протилежну державну думку. Урядовці Української Народної Республіки лише 8 січня 1919 р. затвердили земельний закон, підготовлений раніше УЦР. У цьому зв'язку Міністр землеробства М.Ю. Шаповал у січні 1919 р. затвердив Загальний план проведення земельної реформи, який надіслали до губерній для виконання. Однак умови Громадянської війни так і не надали можливості виконати вимоги земельного закону, прийнятого УНР.

Зауважимо в цьому зв'язку про віковичну мрію українських селян щодо володіння землею й соціального визволення, тому земельне питання для основи нації поставало магістральним. У даній статті не варто повторювати подробиці, але погляд з української державної височини виявився невтішним: за 1917–1920 рр. діяло шість складів національного уряду, але жоден із них не довів до кінця пекучу справу земельних очікувань селян, не викарбував практичних шляхів щодо втілення в життя земельної проблеми. Цим влада остаточно втратила довіру широких селянських верств. Криваве військове протистояння, революційні рухи впереміжку із повстанськими виявили чимало соціально-економічних подразників. Та історія залишила багато свідчень того факту, що, відкладаючи розв'язання болючої соціальної проблеми, якою постала земельна реформа, національний уряд позбувся масової підтримки селянства, тобто більшості українського населення, втратив важливий засіб управління та підтримки селянської сфери. Цією заперечливою обставиною й скористалися більшовицькі лідери.

Наступного дня після жовтневого перевороту 1917 р. радянська влада опублікувала «Декрет про землю», поклавши край приватній власності та уперше зводячи спроби державного управління земельним й іншим володінням. Державна власність, колективні форми селянської праці, плановість державного управління були невід'ємним історичним підґрунтями життя-буття українського суспільства, здебільшого людей із «хат під соломою». На цьому комплексі формувалися громадські виховні заходи, створювався менталітет українців з перших спроб існування української державності, особливо радянської епохи.

У грудні 1917 р. в скрутну пору становлення радянської доби *першим* українським наркомом землеробства призначили Є.П. Терлецького. Втім більш продуктивно управляли наркоматом землеробства Д.З. Мануїльський, його замінив М.К. Володимиров, а пізніше – І.Є. Клименко. Впливовим запам'ятався нарком А.М. Дудник. Наприкінці 1920-х років,

тобто в період розгортання суцільної колективізації, землеробським Наркоматом керував О.Г. Шліхтер.

Міць радянської держави, нагадаємо, посилювалася компартійною ідеологією, наявністю силових структур, дедалі більшим владним авторитетом. Початковий період діяльності радвлади, законодавчі матеріали того часу відбивали на собі риси трьох різних форм розвитку земельної політики радянського керма, а за ними тричі ділилося тогочасне земельне законодавство, що помітили й тогочасні науковці. Перший період (1917–1918) – на той час на чолі Наркомзему були ліві соціалісти-революціонери. Земельна політика характеризувалася втіленням режиму соціалізації землі, тобто початку зрівняльного розподілення землі. Законодавчий вираз цього напрямку стосовно до України, визначений Маніфестом Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України на початку 1919 р. Вимоги регулювалися Інструкцією розподілу землі в тимчасове зрівняльне землекористування від 6 березня 1919 р., підготовленої Наркомземом України. Другий період (1919–1920) – період воєнного комунізму, що його характеризувало бажання держави утворити єдине виробниче господарство з метою постачання радянській республіці найбільшої кількості господарчих благ при найменших затратах народної праці. Її центральним актом було підготовлене Наркомземом Положення про соціалістичне землевпорядження та засоби переходу до соціалістичного землеробства від 26 травня 1919 р. Третій період означився 1921 р. – відомою новою економічною політикою держави з характерними рисами останнього: цілковите втілення в життя законодавства про земельно-правовий режим націоналізації землі, відхилення принципу міжселищної зрівняльності з переходом від суспільного й обов'язкового соціалістичного землевпорядження до внутріселищного, створення умов міцного й сталого землекористування, визнання за трудовим населенням господарчої автономії. А за останнім населенню надано право вільного вибору форм і порядків землекористування. Основним актом того часу в

Україні визнавався Земельний кодекс, що його оголошено 29 листопада 1922 р. з усіма численними узаконеннями, розпорядженнями та інструкціями наркомату з метою його розвитку. До завершення 1920-х років законодавство переходило до розробки нового земельного правопорядку – націоналізації землі, як непорушної підвалини радянського ладу, права державної власності на землю, організовану в єдиний державний земельний фонд. За певною об'єктивністю Наркомат залишив від минулого ідею права трудового землекористування й принципів вільного вибору з боку населення [5].

Вже восени 1921 р. апарат Наркомзему займався наслідками так званого чорного переділу, за яким діяли селяни, розподіляючи землю в добу української революції 1917–1920 рр. У серпні 1921 р. було опубліковано урядову постанову «Про заходи боротьби з наданням селянами неточних свідчень про кількість наявної в їх використанні землі», яку за голову Раднаркому підписав нарком Д.З. Мануїльський. Постанова відзначала, що головною метою даного заходу було забезпечення правильного утримання продподатку, а за надання недостовірних свідчень про земельну площу господарства, які підлягали обкладенню податком і були винні у приховуванні землі, лишалися права на володіння потайною земельною площею [6]. Інша постанова Уряду України від 8 жовтня 1921 р. «Про укривання землі» торкалася відомостей про землю з метою встановлення продподатку та використання матеріалів щодо соціалістичного землеустрою [7]. Спираючись на матеріали Наркомзему, підсумовувала зазначену проблему постанова ВУЦВК «Про заходи боротьби з укриванням землі» від 19 жовтня 1921 р. Владна ухвала сповіщала, що приховування землі мало розглядатися як злочин проти влади робітників і селян у тяжку годину боротьби з голодом [8]. Названі резолюції передбачали дещо різні підходи боротьби з проблемою приховування землі, разом з тим усі ухвали були єдині в тому, що попереджали селянство про занадто високу відповідальність винних. І проблема була того вартою. За матеріа-

лами аналітики Наркомату, у квітні 1922 р. українська влада опублікувала «Звернення до селян» щодо питання укривання землі. Загалом за 1921–1922 рр. приховування землі становило понад 5 млн десятин, або шосту частину всієї землі, що підлягала податковому обкладенню. На цій підставі ВУЦВК пропонував, щоб звернення було обговорено на сільських і волосних сходах та розміщено на помітних місцях [9].

На той час дійсно першочерговим було питання про землю. Справедливе розв'язання земельного питання, якщо порівнювати його з управлінськими діями попереднього національного уряду, визнавалося найкращою агітацією за нову – радянську владу, зокрема на селі. Зусиллями наркома Д.З. Мануїльського готувалися програма й план роботи земельної комісії Укрревкому, «Основні начала земельних справ» й інші документи. Всеукревком затвердив 5 лютого 1920 р. закон Робітничо-Селянського Уряду «Про землю», який передали на місця телеграфом й надрукували в Харківській газеті «Известия» 8 лютого. Декретом Раднаркому від 8 квітня 1920 р. був опублікований закон «Про ліси УСРР». Стратегічними Наркомат сформулював кілька проблем: становище у сільськогосподарській кооперації, колективізація аграрного сектору, місцеві земельні громади тощо. Всі інші питання розбудови аграрних справ країни були так чи інакше, але похідними від вищеозначених загальних проблем. Однак в управлінській діяльності Наркомату землеробства України організація сільського господарства мала більше значення, ніж економіка аграрного виробництва. На цій підставі наказом № 7 (322) Наркомзему від 24 січня 1922 р. управління сільськогосподарської економіки і політики скасовувалося й розформовувалося, а його працівників переводили в інші підрозділи [10]. Наркомзем стало повернувся до економічних питань аграрного виробництва у січні 1933 р., коли колегія Наркомату ухвалила постанови «Про організацію праці в колгоспах, про постійну рільничу виробничу бригаду, відрядність, норми виробітку, розцінки та облік», «Про управлінський апарат колгоспів та адміністративно-управлінські видатки» [11].

Наркомат відчував певне розподілення суспільства, аналізуючи дедалі посилену діяльність комітетів незаможних селян. На засіданні колегії Наркомзему 24 липня 1922 р. (протокол № 45), на якій головував нарком І.Є. Клименко, предметно опрацьовувалися проекти урядового декрету щодо сільсько-господарських колективів. Колегія, посилаючись на умови НЕПу, визнавала необхідним підготувати два проекти. У першому йшлося про відповідні пільги й переваги колективним господарствам, що надавалися Наркомземом, та сприйняття такого заходу місцевими органами. У другому, спираючись на нещодавно прийнятий закон про комнезами, колегія Наркомату пропонувала утворення окремого фонду допомоги відповідно до урядової опори [12].

За поданням Наркомзему, Уряд 1924 р. затвердив склад штатів губернських земельних управлінь. По 9 губерніях загалом налічувалося 516 земпосадовців, а у кожному окрузі – по 24 земельних посадовців [13]. Наркомзем до цього керувався ухвалою ВУЦВК від 12 жовтня 1924 р., якою було передбачено загальні положення про «Народні комісаріати УСРР». Втім спільною постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 24 серпня 1927 р. було затверджено Положення «Про Народний комісаріат земельних справ УСРР», за яким Наркомат відав «загальним керівництвом і здійсненням усіх заходів у царині сільського, земельного, лісового, водяного й рибного господарства, а також ветеринарної справи». В цьому документі виділялися структура Наркомату та компетенція структурних одиниць НКЗС УСРР. До структурних підрозділів Наркомату, що виконували управлінські функції, належали секретаріат й земельно-планова комісія, сільськогосподарський відділ, дослідний відділ з науково-технічною нарадою, відділ меліорації й землевпорядкування, відділ переселення, ветеринарний відділ, причому взаємодії НКЗС з ветеринарними органами Червоної Армії регулювалися спеціальним положенням [14].

Робота Наркомату землеробства України переходила у практичне русло. За досвідом апарату або за дорученням уря-

ду Наркомат опікувався щорічною організацією весняних та збиральних кампаній, забезпеченням господарств сортовим насінням, поширенням площ та поліпшенням продукції інтенсивних культур – технічних й посухостійких, розповсюдженням кооперативної мережі, справами кредитування аграрного промислу, постачанням селу машин, розширенням прокатних пунктів й іншими агрозаходами. Наркомат надсилав відповідні декрети, затверджував положення, формував інструкції, готував циркуляри для аграрних галузей з метою ефективного управління сільським і лісовим господарством країни та керував місцевими земельними органами. Щороку Наркомзем УСРР вносив, а Уряд затверджував перелік проблем, які варто було опрацювати у суспільстві для потреб сільського господарства України. Таким самим чином, наприклад, було з реалізацією ухвали IV сесії ЦВК Союзу РСР від 15 грудня 1928 р. «Про заходи до підвищення врожайності». ВУЦВК та РНК УСРР 29 березня 1929 р. санкціонували спільну постанову «Про найменші агрикультурні вимоги, що їх зобов'язані виконувати установи, організації та окремі селянські господарства, що користуються землею сільськогосподарського призначення». За наданими Наркомземом матеріалами в постанові йшлося про засів очищеним та сортовим насінням, поліпшення обробітку землі, встановлення плодозмін, добір плідників, багаторічні насадження, найпростішу меліорацію, впорядкування скотомогильників, складання планів господарювання. Ухвала завершувалася порядком, як користуватися цією постановою із доданням адміністративних заходів впливу [15]. Втім спроби Наркомзему здійснити в управлінських заходах певним чином самодостатність стосовно до аграрно-культурного обслуговування не завжди знаходили владну підтримку. За поданими Наркоматом матеріалами у квітні 1927 р. Уряд ухвалив постанову про створення у підпорядкуванні Наркомзему окремого фонду для агрикультурного обслуговування сировинних та експортних сільськогосподарських культур і продуктивних галузей тваринництва, децю виправивши По-

ложення про фонд у лютому 1929 р. Проте Раднарком України у квітні 1930 р. скасував зазначене рішення [16].

Покладаючись на ультимативну зміну форм власності, усі вищеназвані управлінські заходи НКЗС мали певні утруднення. Та найважчою обставиною в діяльності Наркомзему УСРР у 20-ті роки минулого століття було визначення балансу між індивідуальним та колективними формами праці, формули управлінських заходів, щоб цей перерозподіл схилявся до соціалістичних показників. Щодо колективних форм селянської праці, то українським господарям було про них відомо. У п. 5 Резолюції Першого Всеукраїнського селянського з'їзду, який проходив у Києві (28 травня—2 червня 1917 р. —Авт.) зазначалося: «Позаяк ведення хазяйства гуртом зберігає робочу силу, потребує менше інвентарів, дає змогу завести найкращі машини і взагалі піднімає земельну культуру, бажано великі зразкові хазяйства передати до рук хліборобських товариств, як осередки майбутнього соціалістичного господарювання» [17].

Однак з часом дедалі все більшим, найвищим представницьким органом поставала Компартія більшовиків України, її рішення й гасла були націлені на розв'язання кардинальних організаційних питань щодо соціалістичної відбудови країни, щонайперше у сільськогосподарському секторі. Хоча партійні зібрання нерідко виявлялися лише ареною вкрай напруженого внутрішнього партійного протиборства навколо непорушної керівної ідеї — за лідерський вплив на населення країни. На П'ятій конференції КП(б)У в листопаді 1920 р. було заслухано доповідь наркома землеробства Д.З. Мануїльського щодо земельного питання. Нарком проаналізував тогочасний стан сільського господарства й засвідчив його низхідні тенденції: зменшення посівних площ, недобір зерна, занепад технічних культур, нестачу тяглової худоби, реманенту тощо. Наркомат наполягав на головних формах організації сільського господарства, шляхах підвищення продуктивності аграрних господарств шляхом колективізації, як чергового й невідкладного завдання партії та держави. Ряд виступаючих у дебатах цілком

підтримали ідею усуспільнення землі, правда розходилися у формах ведення господарства (йшлося про комуни чи радгоспи. –Авт.). Та все ж у постанові конференції зазначалося, що колективізація сільського господарства визнавалася за тогочасних умов *єдиним* засобом відтворення великого сільськогосподарського виробництва. Тому Наркомат землеробства України непокоївся підвищенням продуктивності землеробської праці разом з іншими заходами, на які апарат орієнтувала постанова з'їзду [18].

Згадаємо, що роздуми Леніна щодо переробки психології селянства на початку 1920 р. передбачали настирну увагу до багатогранних психологічних проблем селянина з його сезонною нерозторопністю, звичкою до мінливих відносин, особистими складнощами характеру тощо. Блискавично від них важко було позбутися. Тому шлях до їхнього остаточного психологічного розв'язання навряд чи можна було б здолати за якихось десятків років. Перехід від індивідуального до колективного господарювання передбачав трансформацію учорашніх надтермінових запитів місцевого селянства, як основи суспільної допомоги сільському господарству. Зазначені зміни Наркомат уже мав формувати на економічних відносинах у суспільстві, однак науковці їх лише починали досліджувати. Компартія рішуче взялася за аграрну тематику тільки у 1926 р., коли ці проблеми обговорювалися на Всеукраїнській партійній нараді, на Всеукраїнському земельному з'їзді (березень 1926 р.). Голова Уряду В.Я. Чубарь покладав великі надії «на виконання планів Наркомзему» [19]. За словами наркома землеробства А.М. Дудника, запропоновані доповнення і зміни до Земельного кодексу УСРР та нові задуми щодо землеустрою зумовлювали соціалістичний розвиток сільського господарства, в іншому разі – навпаки, затримували його в капіталістичних формах [20].

Насправді, проблема психологічної переробки розв'язувалася занадто повільно. Нарком землеробства О.Г. Шліхтер, виступаючи з промовою на Другій конференції КП(б)У (квітень 1929 р.), наводив чимало заходів Наркомату щодо поліпшення

стану колективних господарств. Проте вимушений зазначити, що до 1933 р. 66,6% сільгосппродукції даватимуть індивідуальні господарства. Дві третини обсягу аграрної продукції – не варто вважати дрібничкою. За словами промовця, на майбутні роки індивідуальне господарювання лишалося головним постачальником зернової продукції, а бідняцько-середняцькі господарства й надалі мали перебувати у центрі державної уваги [21]. Тобто Наркомат мусив організацію роботи бідняцько-середняцьких господарств (за підрахунками НКЗС на 1925 р. їх налічувалося 98%. – Авт.) включати в систему агрикультурних та господарчо-організаційних заходів держави [22].

Правда, до озвучених аналітичних даних Наркомзему Україні не прислухалися, бо московське керівництво мало інші плани. По суті, натиском на українські переконання стали постанови ЦВК і РНК Союзу РСР «Про колективні господарства» та «Про радянські господарства», прийняті 16 березня 1927 р. [23]. Відповідні практичні пропозиції Наркомзем Україні опрацював, а спільною ухвалою ВУЦВК та РНК України 21 вересня 1927 р. їх затвердили [24]. На виконання союзної влади окремим рішенням ВУЦВК та РНК України від 25 лютого 1927 р. сільськогосподарським колективам передавалися землі, будівлі, реманент зі складу державного майна та промислових й інших підприємств [25].

Висновки. Перший національний Головний секретаріат по земельних справах, перейменований спочатку в Міністерство, а згодом у Наркомат землеробства України (1917–1920), займався поточними питаннями, але разом із урядовцями владні структури так і не вирішили питання про селянську власність на землю, не довели земельну реформу до завершення.

Наркомзем України радянської доби фактично довершив розв’язання земельної проблеми. Хоча земля не стала придбаням селянина, однак державна власність на землю радянської пори вимагала профільний Наркомат весь час перебувати у пошуку управлінських заходів щодо її ефективного використання, непокоїтися про аграрні перетворення, головним чином

стосовно до колективізації, забезпечення колгоспів і радгоспів технікою, планування аграрного виробництва із впровадженням економічних засад тощо. В умовах відмови від приватної форми власності радянської епохи Наркомат землеробства України вперше практикував заходи державно-управлінської сфери, покладаючись на існуючий стан агропромислового розвитку та додаючи наукові розробки щодо індустріалізації держави та колективізації сільського господарства.

Землеробському урядництву в перші роки існування не все вдавалося зробити успішно, бо позначалися заходи компартійного впливу й Наркомат мав працювати продуктивніше. Однак прагматична діяльність Наркомату землеробства України у перебігу 1920-х років користувалася управлінськими досягненнями та практичними здобутками як предметом небезпідставних гордощів.

1. *Політична історія України. XX ст.:* в 6 т. Т. 1: Передмова / НАН України, Ін-т політ. і етно-нац. наук. — К.: Генеза, 2002. — С. 8.

2. *Сільське господарство України — від минулого до сьогодення:* в 4 т. Т. 3: Аграрна політика і макроекономічні відносини в аграрному секторі України / УААН, ДНСГБ, ННЦ «Ін-т аграр. економіки». — К.: Аграр. наука, 2006. — С. 8—11.

3. *Уряди України у XX ст.:* наук.-докум. вид. — К.: Наук. думка, 2001. — С. 15-16.

4. *Мельник, Ю.Ф.* Сільське господарство України 1917—1920 років: реалії та пошуки / Ю.Ф. Мельник, В.А. Вергунов, Г.О. Глазунов. — К.: ННЦ «Ін-т аграр. економіки», 2008. — С. 191—192.

5. *Шебалін, О.* Земельне законодавство за десять років революції / О. Шебалін // Укр. землевпорядник. — 1927. — № 10—11. — С. 65—82.

6. *Про заходи боротьби з наданням селянами неточних свідчень про кількість наявної в їх використанні землі:* постанова РНК УСРР // Вісті ВУЦВК. — 1921. — № 182. — 2 серп.

7. *Про укривання землі:* постанова РНК УСРР // Вісті ВУЦВК. — 1921. — № 199. — 20 жовт.

8. *Про заходи боротьби з укриванням землі:* постанова ВУЦВК // Вісті ВУЦВК. — 1921. — № 199, 20 жовт.

9. *Звернення до селян* // Зб. узаконовень та розпоряджень Робітничо-Селян. Уряду України. — 1922. — № 18. — С. 314—316.

10. *Центральний державний архів виконавчих органів і управління України, м. Київ (ЦДАВО України).* – Ф. 27. Накази Наркомзему по особовому складу. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 168. Наказ НКЗС № 7 (322) від 24.01.1922 р.

11. *Про організацію* праці в колгоспах, про постійну рільничу виробничу бригаду, відрядність, норми виробітку, розцінки та облік; *Про управлінський апарат колгоспів та адміністративно-управлінські видатки:* постанови Наркомземсправ УСРР // 36. законів і розпоряджень Робіт.-Селян. Уряду України. – 1933. – № 6. – С. 26–34.

12. *ЦДАВО України.* – Ф. 27. Протоколи засіданий колегій и постановлення УЭС. 03.04.1921–22.12.1922. – Оп. 2. – Спр. 7. Протокол засідання колегії Наркомзема от 24.06.1922 г., 1 арк.

13. *Штати* Округових Земельних Управлінь // 36. законів та розпоряджень Робіт.-Селян. Уряду України. – 1922. – № 10. – С. 235–236.

Про штати Губерніальних Земельних Управлінь // 36. законів та розпоряджень Робіт.-Селян. Уряду України. – 1922. – № 11. – С. 242–244.

14. *ЦДАВО України.* – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 1784. – С. 188–193. Постанови ВУЦВК і РНК УСРР: Про затвердження Положення про Народний Комісаріат Земельних Справ УСРР. Оригінал, 24.08.1927, 6 арк.

15. *Про найменші* агрикультурні вимоги, що їх зобов'язані виконувати установи, організації та селянські господарства, що користуються землею сільськогосподарського призначення: постанови ВУЦВК й РНК УСРР // 36. законів та розпоряджень Робіт.-Селян. Уряду України. – 1929. – № 10. – С. 416–422.

16. *Про скасування* положення про окремий фонд для агрокультурного обслуговування сировинних та експортних сільськогосподарських культур і продуктових галузей тваринництва: постанови ВУЦВК й РНК УСРР // 36. законів та розпоряджень Робіт.-Селян. Уряду України. – Х., 1930. – № 11. – С. 410.

17. *Резолюції «Про Землю»* // Постанови Першого Всеукр. селян. з'їзду, 28 трав. – 2 черв. 1917, м. Київ. – К.: Вид. ЦК Укр. Селян. Спілки, 1917. – С. 6.

18. *Мануїльський, Д.З.* З доповіді Наркома землеробства УСРР / Д.З. Мануїльський // *Комуністична партія України: з'їзди і конференції.* – К.: Україна, 1991. – С. 51.

19. *Чубарь, В.Я.* Из речи «Задачи земельных органов на местах» / В.Я. Чубарь // *Украин. экономист.* – 1926. – № 58 (659). – 12 марта.

20. *Дудник, Я.М.* До підсумків Земельної Наради / Я.М. Дудник //

Вісн. НКЗС. — 1926. — № 7—8. — С. 3—5.

21. *Шліхтер, О.Г.* Промова Наркома земельних справ УСРР / О.Г. Шліхтер // Друга конф. Комуністичної партії (більшовиків) України, 9—14 квіт. 1929: стенограф. звіт. — Х., 1929. — С. 190.

22. *Шліхтер, О.Г.* Українське сільське господарство за 10 років. Підсумки радянської аграрної політики / О.Г. Шліхтер // Україн. агроном. — 1927. — № 10—11. — С. 18—20.

23. *О коллективных хозяйствах; О советских хозяйствах: постановления ЦИК и СНК Союза РСР // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: в 5 т. Т. 1: 1917—1928 годы.* — М.: Политиздат, 1967. — С. 590—604.

24. *Про заходи до організаційно-господарського зміцнення існуючих колективних господарств і дальшого розвитку колективізації господарств: постанови ВУЦВК й РНК УСРР // Зб. узаконень та розпоряджень Робіт.-Селян. Уряду України.* — 1927. — № 55. — С. 1055—1061.

25. *Про передачу сільськогосподарським колективам земель, будівель і реманенту із складу державного майна, а так само промислових та допоміжних підприємств: постанови ВУЦВК й РНК УСРР // Зб. узаконень та розпоряджень Робіт.-Селян. Уряду України.* — 1927. — № 66. — С. 1375—1378.